

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 81'242(575.2) (043.3)

Зулпукарова Аида Капаровна

**ТИЛДИН ЖАКТЫК-ПРОНОМИНАЛДЫК
ПАРАДИГМАСЫНДАГЫ АСИСТЕМАЛУУ
КУБУЛУШТАР**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими адистиги

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш Ош технологиялык университетинин Өзгөн билим берүү жана технология институтунда (азыр – колледж) аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, Х. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору **Ибрагимов Сүйүнбек**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чет тилдер факультетинин деканы, профессор **Кадырбекова Памира;**

филология илимдеринин кандидаты, доцент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин лингвистика институнун директорунун илим жана эл аралык байланыштар боюнча орун басары **Садыкова Сымбат Зарылкановна**

Жетектөөчү (оппоненттик кылуучу) мекеме: К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин орус тили жана адабияты кафедрасы, адреси: 722200, Каракол ш., Абдрахманов көч., 103

Диссертациялык иш 2019-жылдын 1-мартында саат 10:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.547 диссертациялык кеңештин (<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 25-январда жөнөтүлдү

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
улук илимий кызматкер:**

Р.Э.Конурбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Азыркы тил илиминде тилдик белгилердин системалуу жана системасыз касиеттеринин диалектикалык биримдиги жана өз ара сиңишүүсү, тилдин өнүгүүсүндөгү жана иштөөсүндөгү тийиштүү жараяндардын ажырагыс бүтүндүгү жөнүндөгү жобо аксиома болуп калды.

Жакынкы мезгилдерге чейин эле тил көп сандагы жана ар түрдүү деңгээлдеги, иерархиялык түрдө уюшулган подсистемалардан турган «системалардын системасы» катары аныкталып келген. Системалуулук тилдин маңызын жана табиятын бүтүндөй чагылдыруучу анын эң маанилүү касиети болуп таанылган жана таанылып келет. Ушинтип, тил илиминде системалык лингвистика деп аталган жаңы багыт пайда болду. Ал эми тилдин системалык маңызы жөнүндөгү тезис, Г.С.Зенковдун сөзү боюнча, XX кылымдын 60-жылдарындагы лингвистиканын зор маанилүү жетишкендиги катары эсептелген. Бирок системалуулук асистемалуулуксуз өз алдынча жашабайт.

«Аналогия-аномалия», «системалуулук-асистемалуулук», «симметриялуулук-асимметриялуулук», «стандарттуулук-стандарттуу эместик», «иретүүлүк-иретсиздик (дал келүүчүлүк-эрежеге дал келбөөчүлүк)», «регулярдуулук-айрыкчалык» ж.б. бири-бирин толуктаган дихотомиялардын бир-бирине каршы келе турган биримдигин каттоо тилди лингвистиканын объекти катарында ар тараптуу сыпаттоону камсыздай тургандыгын белгилеп коюу зарыл. Бул антиномиялардын экинчи компоненттери тилдик белгилердин асистемалуулугунун проблематикасы менен тыгыз байланыштуу.

«Системалуулук-асистемалуулук» антиномиясы ар кыл типтүү тилдердеги жактама ат атоочтордун парадигмасында, семантикасында, синтагма жасоосунда түрдүүчө көрсөтүлөт. Ат атоочтук маанидеги эгоборбордуулук туурасындагы идея мындан аркы өнүгүүгө жана кошумча аргументацияга муктаж болсо дагы, жактык прономинативдердин инварианттык мааниси деп, өзү асимметриялуу түзүлгөн «Мен – мен эмес» дихотомиясына негизделген эгоцентризм саналат. Жактык прономинативдер функционалдык жактан мамилелеш, этимологиялык өңүттө жактык аффикстер менен байланыштуу жана алар менен биргеликте көбүнчө дефекттик структурага ээ типтүү ири парадигматикалык-синтагматикалык түзүлүштөргө кирет. Типтүү жактык-проминалдык концентрлер жалпысынан симметриялуу, а аларда кезигүүчү эрежеден четтөөлөр, логикалык жактан мотивдештирилген нормалдуу эмес кубулуштар моделдин биримдигин бузат жана парадигмадагы «системалуулук-асистемалуулук» белгисинин карама-каршылыгын ачык демонстрациялайт. Бул маселелердин баары прономинативдердин теориясы үчүн маанилүү жана буга чейин атайын изилдөөнүн предмети болгон эмес.

Демек, бул иштин темасынын актуалдуулугу бир нече факторлор: 1) жалпы семасиология үчүн жактама ат атоочтордун теориясына карата тилдик

белгинин системалуулук жана асистемалуулук биримдик принцибин экстраполяциялоо зарылчылдыгы; 2) жактама ат атоочтук, жактык-предикативдик, жактык-посессивдик жана жактык субъекттик-объекттик парадигмалардын, алардын грамматикалык бирдиктерин жана категорияларын түзүүчү системалуулук жана асистемалуулук биримдигинин көз карашында изилденбегендиги; 3) тилдик белгинин асимметризм теориясынын көз карашынан алганда жактык прономинативдердин жана тийиштүү аффикстердин функционалдык-семантикалык аспектине, парадигма жана синтагма түзүүчү спецификасына карата типологиялык жана лингвоэтногенетикалык изилдөөлөрдүн жоктугу; 4) кыргыз тил илими үчүн ат атоочтук сөздөрдүн жана аффикстердин инварианттык мааниси катары каралган эгоцентризм жөнүндөгү идеяларды кошумча аргументациялоо максатында кыргыз тилинен фактыларды келтирүүнүн маанилүүлүгү; 5) тийиштүү топтун тилдериндеги асистемалуу, асимметриялуу жана дефектүү жактама ат атоочтук парадигмаларды изилдөөгө лингвист-тюркологдордун, анын ичинде кыргыз тилчилердин көңүлү бурулбагандыгы; 6) асимметриялуулук белгисинин принцибин тилдеги морфемалардын башка класстарын, лексемаларды жана синтаксемаларды изилдөөдө дагы колдонуу мүмкүндүгү менен шартталат.

Теманын илим изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Иш автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Иштин максаты – ар кыл типтүү тилдердеги жактык-прономиналдык бирдиктердин системасыз жана нормалдуу эмес касиеттерин сыпаттоо.

Бул максатка жетүү үчүн биз тараптан төмөнкү **конкреттүү милдеттер** ишке ашырылды: 1) «Тилдеги жактык-прономиналдык парадигма» түшүнүгүнө жалпы аныктама берүү; 2) түрдүү түзүмгө ээ тилдердеги жактык прономинативдерге башка тилдердин жана маданияттын өкүлдөрүнүн көз карашында алардын структурасынын жана семантикасынын нормалдуу эместигин назарга тутуу менен типологиялык жана тектештирме мүнөздөмө берүү; 3) ностратикалык тилдердин жактык-прономиналдык парадигмаларындагы «туура эмес» окшоштуктардын, системасыз белгилердин, стандарттуу эмес элементтердин жаралуусунун негизги жолдорун ачып көрсөтүү; 4) жактык-предикативдик, жактык-посессивдик жана жактык-субъекттик-объекттик парадигмаларды жактама ат атоочтор менен салыштырып анализдөөнү аларда бир учурда «системалуулук-асистемалуулук», «симметриялуулук-асимметриялуулук», «стандарттуулук-стандарттуу эместик» сыяктуу антиномиялардын байкалуусун көрсөтүп жүргүзүү; 5) түрк тилдери үчүн жактык-предикативдик, жактык-посессивдик парадигмалардын заманбап моделин иштеп чыгуу (кыргыз тилинин мисалында).

Изилдөөдө алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы: 1) тилдеги жактама ат атоочтук парадигмага ирилештирилген-синтездештирилген аныктама сунушталды жана негизделди; 2) ностратикалык тилдердеги

прономинативдердин архетиптери реконструкцияланып берилди; ностратикалык жактама жана шилтеме ат атоочторунун курамындагы кай бир аномалдык же эрежеден четтөөчү кубулуштар аныкталды жана сыпатталды; 3) жактама жана шилтеме ат атоочтордун жекелик эмес түрүнүн жасалышынын модели иштелип чыкты; 4) курамында жактама ат атоочтору жана аффикстери бар жактык-прономиналдык парадигманын түзүлүшү тилдик белгилердин системалуулук жана асистемалуулук жобосуна багынычтуулугу аныкталып, мүнөздөмөгө алынды; 5) субъект-объектик жана посессивдик-предикативдик катыштардын логикасынын жактык-проминалдык парадигманын түзүмүнө жана бүтүндүгүнө тийгизүүчү таасири көрсөтүлдү; 6) түрк тилдериндеги парадигмалардын симметриясын бузуучу жана компрессия мыйзамы (күч-аракеттерди үнөмдөө) менен түшүндүрүлүүчү жактык-предикаттык, жактык-посессивдик сөз өзгөртүүдөгү эрежеден четтеген жана аномалдык көрүнүштөгү фактылар аныкталды.

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы. Иш жалпы, тектештирме-тарыхый, типологиялык тил илиминин, ностратиканын, тюркологиянын жана кыргыз лингвистикасынын методологиясына жана жетишкендиктерине таянат. Эмпирикалык бөлүгү фактыларды топтоо, каттоо, классификациялоо, систематизациялоо, интерпретациялоо жолу менен, а теориялык бөлүгү – тектештирүү, салыштыруу, моделдештирүү, типтештирүү, сыпаттоо, реконструкциялоо, анализ, синтез жана илимий-практикалык материалды жалпылоо жолу менен аткарылды. Бул ык-методдорду кээде «системалык метод», «сыпаттама ыкмасы» ж.б. терминдер менен да атап жүрүшөт.

Коргоого коюлуучу жоболор: 1. Жактык-проминалдык парадигма (ЖПП) жактама ат атоочторду жана жактык аффикстери бар сөз формалардын системасын өзүнө камтуучу ири лексика-грамматикалык бирдик болот. 2. ЖПП жалпысынан тилдин теориясында бекемделген системалык-типтик түзүлүшкө ээ. Бирок конкреттүү тилдердин жана тилдик топтордун фактылары стандарттык моделдин чегине сыйбайт жана көпчүлүк учурда парадигманын жалпы кабыл алган каркасына дал келбейт. 3. ЖПП жалпы моделинин элементтери дүйнөнүн тилдеринде өзгөрүүгө учурап, анын бүтүндүгүн бузушат. Элементтердин бир топко биригүүсү же бөлүктөргө ажыроосу парадигмада асимметриянын пайда болуусунун эки негизги жолу болот. 4. Ошондой эле ЖППнын элементтеринин семантикасынын кайчылашуусу айрым тектеш тилдерде аномалдуу жана типтүү эмес дал келүүлөрдүн жаралуусун шарттайт. 5. ЖППнын жалпы кабыл алган моделдери парадигманын реализациялануусунун жана вариациялануу типтеринин бардык мүмкүн болгон жолдорун чагылдырбайт.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Теманын тандалышы, иштин пландалышы, материалдарды топтоо, классификациялоо жана сыпаттоо жеке автор тарабынан ишке ашырылды. Эмгекте эки идея өнүктүрүлөт – тилдик белгинин асимметриялуу дуализми жөнүндөгү идея (С.О. Карцевский) жана

эгоцентризмди тилдеги жактык-прономиналдык парадигманын инварианттык мааниси катары түшүнүү (М.А. Атакулова). Иштин айрым бөлүктөрүн коррекциялоо жана текстти редакциялоо илимий жетекчи тарабынан аткарылды. Көпчүлүк публикациялар авторлоштор менен биргеликте жарыяланды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикада колдонулушу. Эмгектин материалдары изилдөөчү тараптан англис тили боюнча практикалык сабактарда англис жана кыргыз тилдериндеги жактама ат атоочторду жана предикативдик сөз айкаштарды салыштыруу мезгилинде (БатМУ, ОшМУ) жана англис тилинин тарыхы боюнча лекциялар курсунда экинчи жактагы жактама ат атоочтун экилик жана жекелик түрүнүн жоголуп кеткендиги жана алардын көптүк түрдөгү прономинатив менен алмаштырылгандыгы туурасында сөз болгон учурда (БатГУ) жарым-жартылай пайдаланылды.

Иштин жыйынтыктарынын апробацияланышы 2002-жылдан бери жүргүзүлүп келет. Изилдөөнүн жыйынтыктары республикалык, ЖОЖдор аралык жана университеттик илимий-практикалык конференцияларда жасалган 7 докладда, монографияда жана республикадагы жана чет өлкөлөрдөгү ар түрдүү илимий жыйнактарда, журналдарда жарыяланган 12 макалада чагылдырылган.

Эмгектин структурасы. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, натыйжалардын илимий жаңылыгы, методологиялык базасы, ык-методдор жана коргоого коюлуучу жоболор аныкталып, иштин теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн изилдөөгө кошкон жекече салымы, апробацияланышы жана алынган жыйынтыктардын практикада колдонулушу мүнөздөөгө ээ болот.

1-бап «Тилдеги эгоборбордук талааны изилдөөнүн идеялары жана принциптери (концепцияларды жана ык-жолдордун жыйындысын карап чыгуу)» деп аталып, мында типологиялык жана тектештирме тил илиминин методологиялык негиздери баяндалат.

1.1. Тилдеги жактама ат атоочторду типтештирүү маселелери. Тил илиминде тилдердин типологиясы дайыма приоритеттүү багыт болуп келген. Бул маселеге абдан чоң лингвистикалык адабият арналган (И.И. Мещанинов, Л. Ельмслев, В. Таули, Дж. Гринберг, Р.О. Якобсон, Б.А. Серебренников, Вяч.Вс. Иванов, Б.А. Успенский, Э.А. Макаев, М.М. Гухман, В.Н. Ярцева, Т.В. Гамкрелидзе, Ж.Б. Буранов ж.б.). Тил илиминде типологиялык изилдөөлөрдүн принциптери жана ыкмалары конкреттүү материалдарда демонстрацияланган көптөгөн эмгектер пайда болду.

Типологиялык изилдөөлөр синхрондук-типологиялык, диахрондук-типологиялык, синхрондук-диахрондук-типологиялык, тектештирме-тарыхый, салыштырма-типологиялык жана контрастивдик боло тургандыгы

белгилүү. Тилдерди синхрондук-типологиялык изилдөө тилдин универсалдык грамматикасын түзүүнү максат кылат. Лингвисттер бул максатты дүйнөнүн тилдерин синхрондук-типологиялык анализдөөнүн акыркы жыйынтыгы катары аныкташат (Б.А. Успенский, Э.М. Макаев, М.М. Гухман и др.).

Типологиялык изилдөөлөрдө универсалиянын эки тиби айкындалат:

1) жалпы мыйзамдар – дүйнөнүн бардык тилдерине тиешелүү толук универсалиялар:

2) структуралардын типтери – тигил же бул мазмунду билдирүү үчүн көпчүлүк тилдерде колдонулуучу, бир катар (көпчүлүк эмес) тилдер үчүн жалпы болгон толук эмес универсалиялар.

Диахрондук-типологиялык изилдөөлөр тилдердин типтерин алардын ээлеринин тарыхын, өнүгүүсүн жана байланыштарын эске алуу менен аныктайт. Структуралык-типологиялык жана тарыхый-типологиялык изилдөөлөр алардын биринчилери - синхрондук, а экинчилери – диахрондук экендиги жана дагы биринчилери ар түрдүү тилдерди салыштырууда негизделгени, а экинчилери бир эле тилдин ар кыл этаптарын салыштырууну талап кылуусу менен айырмаланышат (С.Д. Кацнельсон, С.Л. Быховская, А.В. Десницкая, В. Таули, К.Е. Майтинская ж.б.).

1.2. Тилдеги жактык-прономиналдык парадигманын курамы тууралуу деген параграфта персоналдык прономинативдердин парадигматикалык мазмуну аныкталат.

Жактама ат атоочтор парадигма белгилерине ээ: биринчиден, бул лексемалардын кайсы бир көптүгү. Экинчиден, бул лексемалар абстракттуу мааниге, жалпыланууга, айрым денотаттарга бекемделбегендикке, семантикалык туруксуздукка, колдонуунун жагдайлуулугуна, өзгөчө прагматикалуулукка, кептик акты менен тыгыз байланышка, үч мүчөлүүлүккө ж.б. ээ болуу менен жалпы белгилерди кабыл алышат. Үчүнчүдөн, алар эгоборбордук мүнөздө болушат: жактык прономинативдердин баарынын колдонулушу позицияны, сүйлөөчүнүн аңгемелешип жаткан, аңгемелешүүгө катышпаган адамга, предметке, айлана-чөйрөгө карата мамилесин берет. Төртүнчүдөн, ЖАПтын ар бир мүчөсү спецификалуу, уникалдуу, өзүнүн контекстине, колдонулуш жагдайына, багышталышына ээ.

Жактык категориянын таасири астында бул үч мүчө эки эселенет. Мурунку мүчөлөрдүн ар бири алты мүчөлүү парадигманын дагы мүчөсү болуп калат, «көп.т.» белгиси бар өзүнүн «оппонентине» каршы «жек.т.» белгисин кабыл алат. Биринчи жак эки биринчи жакка ажырайт, экинчи – эки экинчиге, үчүнчү – эки үчүнчүгө. «1-жак – 2-жак – 3-жак» алгачкы парадигмасы алты мүчөдөн турган туунду парадигмага өзгөрүлөт: «1-жак жек.т. – 1-жак көп.т. – 2-жак жек.т. – 2-жак көп.т. – 3-жак жек.т. – 3-жак көп.т.». Кээ бир тилдерде алгачкы парадигма «эки.т.» белгисин кошумча алып, жоголуп кетет. Эски славян, байыркы герман, санскрит ж.б. тилдерде

кийин жоголуп кеткен тогуз мүчөлүү жактык-прономиналдык парадигма болгон.

ЖАнын парадигмасынын мүчөлөрүнүн саны дүйнө тилдеринде үчтөн жүзгө чейин өзгөрүп турат. Бизге белгилүү тилдерде ЖАнын жек.т. формалары көп.т. формаларына карама-каршы коюлуусу көбүрөөк таркалган факт болот. Түрдүн эки мүчөлүү системасынан тышкары дүйнө тилдеринде:

1) үч мүчөлүү: жек. т. – эки. т. – көп. т.;

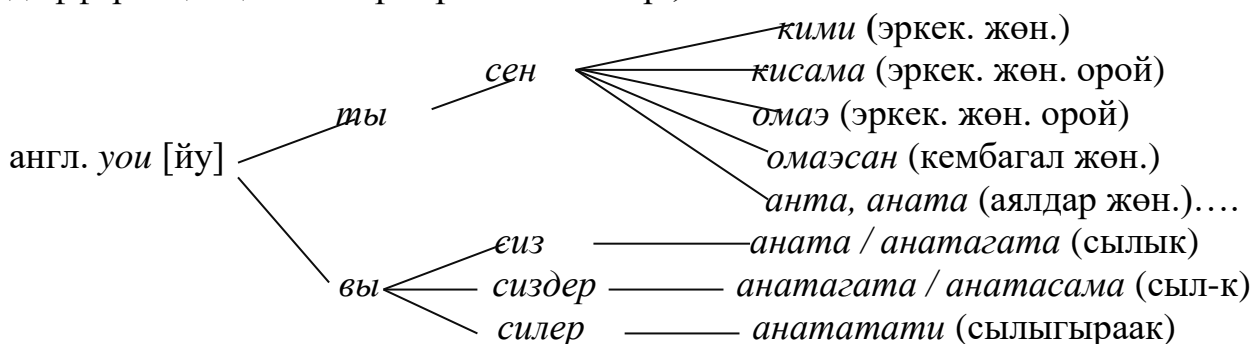
2) төрт мүчөлүү: жек. т. – эки. т. – үч. т. – көп. т.;

3) беш мүчөлүү: жек. т. – эки. т. – үч. т. – төрт. т. – көп. т. (Гилберт жана Жаңы Гебриды аралдарындагы австронезий тилдеринде) түрлөрү аныкталат. Демек, $3 \text{ жак} \times 5 \text{ т.} = 15$ болуусу бизге бул тилдердеги жак системасынын белгилеринин бир топ санын көрсөтөт. Жогоруда: т. – түр.

1.3. Ар кыл түзүлүшкө ээ тилдердеги жактама ат атоочтордун типологиясына карай параграфы жактык-прономиналдык парадигмалардын негизги типтерин мүнөздөөгө арналат.

Үч мүчөлүү жактык-прономиналдык парадигма стандарттуу, дүйнө тилдеринин баары үчүн бирдей, бирок бир катар тилдерде «3-жак, жек.т. жана көп.т.» белгисиндеги лексемалар материалдык-маанилик планда көп түрдүүлүктү жаратат, күтүлгөн системалуулуктун чегинен чыгып кетет.

Прономиналдык теория боюнча адистер 1-2-жактарды 3-жакка төмөнкүдөй негизде чукул карама-каршы кое тургандыгы белгилүү. Биринчиден, 1-2-жактар сүйлөөчү менен угуучунун, жазуучу менен окуучунун ролдорунда баарлашууга түздөн-түз катышышат; экинчиден, алар жандуу сүйлөшүүдө ролдорун бат-бат алмаштырып турушат: сүйлөөчү угуучуга, угуучу – сүйлөөчүгө айланат, үчүнчүдөн, алар менен үчүнчү жактын ортосунда көбүнчө байланыш жок болуп калат. Ошондой болсо да, 2-жактын эң субъективдүү 1-жак менен эң объективдүү 3-жактын ортосунда ортомчулук ролду ойноочу орток мүнөзүн далилдөөгө аракет кылган лингвисттер бар. Дүйнөнүн көптөгөн тилдеринде бир гана 2-жакта «сылык-орой», «сыйлуу-тоотпогон» ж.б. категориялар боюнча жактарды дифференциациялоо мүмкүн. Салыштыр., мисалы:

Белгилүү болгондой, япон тилинде 2-метажек татаал түрдө көрсөтүлгөн, 2-жактын 50дөн ашуун ат атоочу бар. Мында «жогорку – барабар – төмөн», «өз – жат», «эркек – аял», «улуу – кичүү» оппозициялары жашайт.

1.4. Персоналдык прономинативдердин пайда болуусу тектештирме-типологиялык тил илиминин объекти катарында. Бул

маселе тилди изилдеген тарыхчылар менен теоретиктердин көңүлүн эчактан бери буруп келет (К. Бругман, Б. Дельбрюк, К. Бюлер, А. Мейе ж.б.). Бул маселе боюнча бир канча көз караштар жашайт: 1) Тилдеги ЖАнын биринчилигин таануу; 2) Тилдеги ШАнын (шил. ат атооч) биринчилигин таануу; 3) ЖАнын жана ШАнын алгачкы дейктикалык бөлүкчөлөргө салыштырмалуу экинчи экендиги жөнүндөгү ой; 4) ЖА менен ШАнын, жактык-шилтеме жана шилтеме ат атоочтордун этимологиялык окшоштуктары туурасындагы жоромол. Биз колдогон көз карашка ылайык, эгоборбордук талаанын бардык экспоненттери эң байыркы дейктикалык бөлүкчөлөргө кирет жана алар кийинки өнүгүүсүндө сүйлөөчү, угуучу жана сүйлөшүүгө катышпоочунун чөйрөсүн жиктеп, «Мен – мен эмес» формуласы боюнча дифференциациялана баштаган.

1.5. Типологиялык жана тектештирме-тарыхый тил илиминде жактама ат атоочтордун изилденүү деңгээли туурасында параграфы лингвистикадагы типологиялык, тектештирме жана салыштырма тил илими боюнча изилдөөлөрдүн обзорун камтыйт. Мында эмгектери иштин теоретикалык жана фактологиялык негизин түзгөн лингвисттердин персоналийлери саналып берилет: 1) индоевропеистика боюнча (А. Мейе, Э. Прокош, В.М. Жирмунский, К. Бюлер, В. Краузе, В.Я. Мыркин, О. Есперсен, Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Д.И. Эдельман, В.С. Воробьев-Десятовский ж.б.); 2) семитохамит тилдери боюнча (Б.М. Гранде, Ю.Н. Завадовский, И.М. Дьяконов, Д.В. Фролов, М.А. Смирнова ж.б.); 3) дравид тилдери боюнча: М.С. Андроновдун эмгектери; 4) жалпы маселелер чагылдырылуучу түрк тилдери боюнча (М.А. Атакулова, Ф.Д.Ашнин, Н.А. Баскаков, Г.Ф. Благова, Н.К. Дмитриев, Н.П. Дыренкова, С.А. Джафаров, Ф.Г. Исхаков, М.А. Хабичев, А.Н. Кононов, С. Кудайбергенов, А.П. Поцелуевский, Э.Р. Тенишев, Э.В. Севортян ж.б.); ал эми жактык-предикативдик, жактык-посессивдик жакталыш проблематикасы боюнча тюркологдордун башка изилдөөлөрүндө атайын иликтенет; 5) иберий-кавказ тилдери боюнча (Ю.Д. Дешериев, Н.В. Чанишвили, Н.В. Яковлев, Д.А. Ашхамаф, Е.А. Бокарев, М.А. Кумахов, А.Г. Мартиросов ж.б.); 6) урал тилдери боюнча: К.Е. Майтинскаянын иштери; 7) кытай-тибет тилдери боюнча (В.М. Солнцев, Е.И. Шутова, И.Т. Зограф, К. Зулпукаров ж.б.).

Фактылык материалдын басымдуу бөлүгү П. Форхеймер менен К.Е. Майтинскаянын монографияларынан, ошондой эле «Языки народов СССР» беш томдугунан жана «Тюркские языки» китебинен алынды.

Иштин **салыштырма-типологиялык бөлүгү** төмөнкү изилдөөлөрдө орун алган материалдарды жана жоболорду эске алуу менен аткарылды: 1) жалпы типология жана универсалиялардын теориясы боюнча (И.И. Мещанинов, Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж.

Дженкинс, Э.М. Макаев, В.Н. Ярцева, Р.О. Якобсон, Г. Хёнигсвальд, Ч.Ф. Хоккет, С. Ульманн, В. Скаличка, Дж. Буранов, Г.А. Климов, М.М. Гухман ж.б.); 2) жеке типология жана тилдердин салыштырма грамматикасы боюнча (Е.Д. Поливанов, А.В. Исаченко, О.В. Захарова, З.К. Дербишева, В. Скаличка, М.Дж. Тагаев, Н.А. Уринбаев, К.С. Чонбашев, К.З. Зулпукаров ж.б., буларда тектеш эмес ар кыл тилдер салыштырылат жана алардагы ат атоочтук сөздөрдүн окшоштук маселелери талкууланат).

Иште бир катар тилдик топтордун ностратикалык баба тилге таандык экендигин тастыктоочу фактылар келтирилген параграфтар бар (А.Б. Долгопольский, В.М. Иллич-Свитыч ж.б.).

Тилдик белгинин системалуулугун-асистемалуулугун жана трансформациялануусун аныктоодо В.И. Кодуховдун, В.М. Солнцевдин, С.Дж. Мусаевдин, В.Н. Садовскийдин, Г.П. Мельниковдун ж.б. эмгектери маанилүү ролду ойношту.

1.6. Тилдеги жана тил илиминдеги «системалуулук-асистемалуулук» антиномиясы параграфында тилдик бирдиктердеги жана парадигмалардагы симметриялуулук менен асимметриялуулуктун биримдиги демонстрацияланат. Персоналдык прономинативдер жана аффикстер бир эле учурда системдүү жана асистемдүү болуусу Г.П. Мельниковдун «в языковых структурах постоянно обнаруживаются различные асимметричности и «пустые клетки», в той или иной степени обусловленные субстантивными особенностями языка» деген пикиринин адилетүүлүгүн тастыктай тургандыгы ар түрдүү тилдердин материалында көрсөтүлөт.

2-бап «Ностратикалык тилдердеги жактама ат атоочтордун жана аффикстердин келип чыгуу маселелери (изилдөөнүн материалдары жана методдору)» Евразия жана Түндүк Африка тилдик топторундагы персоналдык прономинативдердин архетиптерин реконструкциялоого арналат.

2.1. Лингвотипология менен компаративистиканын изилдөөдө колдонулуучу ыкмалары параграфында жактама ат атоочтордун жана жактык аффикстердин праформаларынын салыштырылуучу тилдик топтордо калыптануусунун методдору жана ык-жолдору мүнөздөөгө алынат. Иште эмпирикалык методдор: түрдүү тилдердеги жактама ат атоочторду топтоо, белгилөө жана системалаштыруу, тийиштүү фактыларды топтоого ажыратуу, класстарга бөлүштүрүү жана чечмелөө, типологдор менен компаративисттердин тигил же бул байкоолорун белгилеп көрсөтүү, өнүктүрүү жана кошумча далилдөө, тилдеги жактын берилүү каражаттарын изилдөөдөгү фактылардын, идеялардын жана принциптердин каталогун түзүү ж.б. Мындан сырткары изилдөө процессинде генетикалык типологиянын ык-жолдору жана процедуралары, реконструкциялоо, структуралык типология методдору, ошондой эле анализдин категориялык, дискреттик, компоненттик, контексттик элементтери колдонулду.

2.2. Биринчи жактын жекелик түрүндөгү жактама ат атоочтун түпкү уңгусун ностратикалык тилдерде реконструкциялоо маселесине

карата параграфы 1-жак. жек.т. жактык ат атоочтун архетибин калыптандырууну максаттайт. Иште чогултулган материал, ошондой эле ностратика боюнча адистердин маалыматтары (В. М. Иллич-Свитыч, А. Б. Долгопольский, В. А. Дыбо, И. И. Пейрос, Е. А. Хелимский, С. А. Старостин ж.б.) бул түпкү уңгуну *mi «мен» түрүндө көрсөтүүгө жол ачты.

*Mi түпкү уңгусунун Евразия тилдериндеги рефлекстери. Бул праформа «сенек болуп катып калган» эмес, морфонологиялык өзгөрүүлөргө, тыбыштык алмашууларга жол берет, ошондой эле дүйнөнүн таркалган тилдериндеги: ассимиляция, диссимиляция, эпентеза, диереза, метатеза, эпитеза ж.б. фонетикалык процесстердин таасири астында башка түргө өтөт. Андыктан ностратикалык тилдерде биз анын трансформаларынын ар кандай түрлөрүн жолуктурабыз: 1) *mi/me/ma; bi/be/ba; vi/ve/va; fi/fe/fa...*; 2) *-m/-b/-v/-f...*; 3) *m/-b/-v/-f...*; 4) *im/em/am; ib/eb/ab; iv/ev/av; if/ef/af...*; 5) *min/men/man; bin/ben/ban; vin/ven/van; fin/fen/fan...*; 6) *nim/nem/nam; nib/neb/nab; niv/nev/nav; nif/nef/naf ...* Албетте, бул тизмени улантууга болот. Бардык варианттар тигил же бул формада бүт тилдерде учурайт. Алардын бир бөлүгү, мисалы, тилдердин алтай бутагынын тунгус-маньчжур тобунда гана көрсөтүлөт: 1) 1-жак.жек.т. жактама ат атооч *би/ми* «мен» (атооч жөн.), *мин-, мим-, -ми-* (кыйыр жөн.); 2) варианттуу таандык аффикс: *-м, -у, и-, -в, -ф, -би, -ви, -ми, -бу, -ву, -му*; 3) 1-жак.жек.т. этиштик аффикс: *-ми, -би, -ви, -в, -м* ж.б. Биз үчүн бул варианттардын 1-жак.жек.т. маанисиндеги, жөндөмөнүн каалаган формасындагы, маанисиндеги субъекттик, объекттик, таандык ж.б. бардык түрү бирдей баалуулукка ээ. Бир кыргыз тилинде биз бул праформанын кээ бир варианттарын жолуктурабыз: *мен* (им. п.), *ма-га/ма-ңа/маа, -м/-мын* (*барам/барамын* «пойду»), *-м/-мин* (*келгем/келгенмин* «я приходил» *-н* – негиздеги ыргып кеткен тыбыш жана *-ен* – экилик диерезага кабылган биринчи варианттагы тыбыштардын айкалышы).

Ар кыл тилдик топтордон мисалдарды келтиребиз: 1) и.-е. тил.: лат. *те* «мени», гот. *tīk* «мени», санскр. *-mī* «мен», греч. *-mī* «мен» ж.б.; 2) картв. тил.: груз. *те* «мен», сван. *tī* «мен» ж.б.; 3) алт. тил.: тюрк. *мен/мин/мән* «мен»; монг. тил.: *мин-* дагур., бурят., калм., могол. ж.б. тилдерде илик жөн.; *ми/би* «мен» эвенк., орооч., удэг. ж.б. тилдерде; 4) урал. тил.: коми-перм. *ме*, хант. *ма/ман*, нен. *мань* «мен» ж.б.у.с.; 5) сем.-хам. тил.: фул (хамит. топ.) *tīn* «мен», суахили *tīmī* «мен», зулу *tīna* «мен, мени» ж.б.; 6) палеоаз. тил.: юкагир. *мэ-* «мен», чук.-камч. тил.: ительм. *-мма, -мм* «мен», коряк. *-mmo, -м* «мен»; эскимос. *-м* «мен» субъекттик-объекттик жак боюнча өзгөргөндө.

Ностратикалык тилдерде бул түпкү уңгунун башка рефлекстери кезигет: 1) и.-е. тил.: цыган. *-ва* «мен», кховар *awa* «мен»; 2) сем.-хам. тил.: хауса (чад. топ.) *-wa* «мен»; 3) хурр.-урарт. тил.: хурр. *-iww/-if* «менин»; 4) драв. тил.: брагуи *-v/-iv* «мен»; 5) син-тибет. тил.: кит. *во* «мен», дунг. *вэ* «мен»; 6) кавк. тил.: др.-груз. *v-ar* «есмь», *x-ar* «еси»; 7) алт. тил.: түрк.: тур. *бен, чув ене* «мен»; монг.: бурят., калм., дагур., могол. *би* «мен», баоан. *бэ* «мен»; тунг.-маньч.: эвен., эвенк., негид., удэг. ж.б. *би* «мен»; 8) урал. тил.: энец. *-бь* «мен», селькуп. *-м/-п* «менин/меники, мен».

**Mi/ni* праформасы төмөнкү мисалдарда көрсөтүлгөн: 1) урал. тил.: венг. *en* «мен»; 2) сем.-хам. тил.: аккад. *-ni* «мен», сомали *ana/ani* «мен»; 3) дравид. тил.: *ān* «мен» в языках кота, колами, найки, гадаба ж.б.; 4) палеоаз. тил.: эскимос. *-n'a* «мен», алеут. *-n'* «менин/меники» ж.б.; 5) син-тибет. тил.: бирм. *nga* «мен»; 6) кавк. тил.: лак. (дагест. топ.) *na* «мен», даргин. *nu* «мен» ж.б.

Өзүбүз көргөндөй, реконструкцияланып жаткан праформа алмашуу, эпентеза, диереза, метатеза ж.б. ар түрдүү фонетикалык процесстердин таасири астында ар кыл трансформацияларга кабылды.

2.3. Экинчи жактын жекелик түрүндөгү ностратикалык жактама ат атоочтордун архетиптерин реконструкциялоо материалдарынан параграфта *ti, *si, *ni, *ki ж.б. праунгулардын азыркы рефлекстери каралат.

*Si праунгусунун рефлекстери *si/se/sa/so/ši/še/ša /šo/či/če/ča/čo/zi/ze...*, *sin/sen/šen/šon/čen/čon/s/š/č/z* ж.б. трансформаларда көрсөтүлгөн: 1) урал. тил.: эст. *sina* (басым м-н.), *sa* (басымсыз.), карел. *šie*, вепс. *sinä*, вод., ижор. *siä*, лив. *sina/sa*, саам. *sonn*; эрзя жана мокш. тил. *сон* «ал (он, она)»; 2) алт. тил.: түрк. *сен/син/сән* дээрлик бардык тилдерде; жактык-предикативдик өзгөрүү формаларында: *-сын/-син/-суң/-суң/-саң/-сан/-сун/-заң/-зың/-зуң/-са/-с.*; монг.: бур., дагур. *ши*, классик., халх., ордос., калм., могол. *чи* (илик жөн. *шин-*, *чин-*, калган жөн. *шам-*, *чим-*, *чам-*); тунг.-маньч.: эвенк., негид., ульч., удэг. *си*, нан., орош. *сиш*, орок. *си/сиш* (*син-*, *сим-*) ж.б.; 3) и.-е. тил.: санск. *-si* «сен», авест. *-si* «сен», арм. *-s* «сен», рус. *-шь* «сен» ж.б.; 4) кавк. тил.: сван. *si*, чан. *si/sin*, груз. *šen*; 5) шумер. тил.: *ze* «сен»; 6) драв. тил.: брагуи *-s/-is* «сен»; 7) орт.- кит. *цин*, *цзы*, *цзюнь* «Сиз» (И.Т. Зографтын маалыматы б-ча жек. т. сый-урмат м-н).

*Tu праунгусунун рефлекстери *tu/ti/te/ta/to/du/di/ de/da/do/t/d* ж.б. түрдө кезигет: 1) и.-е. тил.: укр. *ти*, байр.-нем. *du*, грек. *tu/du*, арм. *dow*; 2) урал. тил.: саам. *tonn* «сен» (*soon* «ал (он, она)»), эрзя, мокшан. *тон*; 3) сем.-хам. тил.: байр.-егип. *tw* (эрк.), *tn* (аял.); сомали (кушит. топ.) *ada/adi* «сен»; 4) палеоз. тил.: юкагир. *тэт* «сен» при *мэт* «мен»; 5) драв. тил.: аффикс *-t* «сен» паржи: *verm-t* «келесиң» *verm-en* «келем».

**Ki/hi* менен *ni праунгуларынын рефлекстери дагы ар кыл трансформаларга ээ жана жалпы архетиптерге оңой баш ийет.

Ушинтип, Евразиянын түрдүү тилдик топторунан жалпы өнүгүүсүнүн белгилүү этабында аларда рефлекстери биздин мезгилге чейин ар кандай варианттарда жана вариацияларда жетип келген бир нече уңгулар жашагандыгын чоң ыктымалдуулук менен далилдөөчү салыштырма материалды келтирдик

2.4. Жактык-шилтеме жана шилтеме ат атоочтордун архетиптери жана алардын азыркы рефлекстери параграфында 3 жактагы ЖАнын праформалары мурунку калыбына келтирилет. 2-3-жактардын жактык прономинативдери тыгыз этимологиялык байланышта деп айтууга негиз бар.

*T-луу праунгу төмөнкү мисалдарда берилген: 1) алт. тил.: түрк. *-т*, *-ды*, *-ди* «ал (он, она)»; монг (бурят., калм. ж.б.). *тэ-* «тиги (тот, та, то); ал (он,

она, оно)»; тунг.-маньч. *mi-*, *mə-* «тиги(лер) (тот, та, то, те); ал(ар) (он, она, оно, они)»; 2) и.-е. тил.: слав. *-m* (3-жак. жек.т.), *m-* (шилте); иран.: авест. *-ti*, согд. *-ti*, *-t*; инд.: санскр. *-ti*; герм.: байр.-нем. *-t* (3-жак. жек.т.), *d-* (шилте, 3-жак. ЖА); роман.: лат. *-it* (3-жак. жек.т.); 3) урал. тил.: венг. *to-*, *ta-*, манс. *to-*, коми *ti-*, удм. *tu-*, мар. *tu-*, морд. *to-*, фин. *tuo-*, саам. *to-* «тиги(лер) (тот, та, то, те)» ж.б.; 4) драв. тил.: кода, парджи. *-d*, тода *-t*, конда *-at* «ал (он, она, оно)»; 5) сем.-хам. тил.: байр.-егип. *-t* «анын», хауса (чад. топ.) *-ta* «анын (его, её)»; 6) кавк. тил. (дагест.): даргин. *im* «ал (он, она, оно); тиги (тот, та, то)»; 7) син-тибет. тил.: кит. *ta* «ал (он, она, оно)» жана башкалар.

El-/al- прауңгусунун рефлексери 2-3-жак. жек.т. маанисинде индоевропа тобундагы роман, дард, славян тилдеринде, алтай тобундагы түрк тилдеринде, дагестан, дравидий, урал, эскимос-алеут, юкагир ж.б. калган ностратикалык тилдерде жолугат.

*S-/š-/z- прауңгусунун рефлексери жактама-шилтеме жана шилтеме ат атоочтук маанисинде семит-хамит, дравидий, алтай, индоевропа, урал жана кавказ тилдеринде көрсөтүлгөн.

*K-/g-/h- прауңгусунун рефлексери дагы чектүү түрдө келтирилген. Аларды түрк, монгол жана корей тилдеринде, дравидий, кавказ, индоевропа, жана дагы эскимос-алеут ж.б. палеоазиат тилдеринде кезиктиребиз.

2.5. Жекелик эмес түрдөгү жактама ат атоочтордун формаларынын жасалуу жолдору тууралуу параграфы ностратикалык тилдерде «мен жана сен», «мен жана ал (она)» ж.б. семаларына ээ экилик жана көптүк түрдөгү жактама ат атоочтордун семантикасынын лингвогенетикалык мотивдештирилүүсүн далилдөө максатын алдына коет.

*mi + *s- // bis/mis/nis. «Мен эмес», б.а. «сен», «бул», «ал (он)», «ал (она)», «тиги (тот)» ж.б. жалпылаштырылган мааниге ээ бул ат атоочтук уңгулар менен **m*нин «мен» айкалышы, балким, 1-жак.көп. жана эки.т. же инклюзивдик жана эксклюзивдик маанилүү ат атоочторду түздү. Салыштыр.: и.-е.: байр.-прус. *mes*, лат. *-mes*, греч. дор. диал. *-mes*, лит. *mēs*, арм. *mez-* кыйыр жөн., санскр. *nas*, лат. *nos*, жалпыслав. *нас* (көп.т.) кыйыр жөн., гот. *veš*, санскр. *-vas* эки.т.; тунгус.: маньч. *мусе*; урал.: мордов. *-муз* объекттик. өзгөр., удмурт. *-меос*, ср.: *ас-меос* «биз өзүбүз», *ас-им* «мен өзүм»; чук.-камч.: ительм. *муза*, *музан*; эск.-алеут.: алеут. *-мас* «биз, бизди, биздин»; түрк.: хакас. *нис*, тувин. *бис*, узб. *-миз*, ср.: *узи-миз* «биз өзүбүз», *узи-м* «мен өзүм»; дагест.: даргин. *нуша*, удин. *-беши* жекелик өзгөр.; хуррито-урарт.: хурр. *-iwwaz*, *-ifaz* «биздин (наш)», урарт. *-vše* «биз».

*mi + *t- // bit/mit/nit. Бул формула төмөнкү тилдерде келтирилген: и.-е.: грек. *-meda*, авест. *-maide* (рус. *-мте* «биз» - жаңы жасалган форма, бирок жалпы мыйзамга баш ийет), гот. *vit*, байр.-англ. *bit* эки.т., литов. *vedu* эки.т., нем. *-nd*, орт. нем. *zi-nd* с лат. *su-mis* «биз есме»; монг.: дунсян. *матан*, дагур. *бед*, монг. *бид*; калм. *мадн*, *бидн*, *-мдн*, баоан. *беде* инкл. маанисинде; тунг.: негид. *битта*, *бутта*, эвенк. *мит*, *мут*; түрк.: якут. *-бит*, *-бут...* «биз, биздин (наш)»; чукот.-камч.: коряк. *мут-*, чукот. *мут-*, *мутре-*; урал.: энец. *-бид* эки.т., *-бад* көп.т., селькуп. *-мит*, *-мут*; дравид.: гонди *аммат* экскл.

маанисинде; юкагир. *мит*, шумер. -енден; эск.-алеут.: эск. -*мт*-, -*мта*, -*бит*, -*пут* ж.б. Салыштыр.:

эск. *пана-н* «сенин найзаң»

якут. *дьие-н* «сенин үйүң»

пана-вут «биздин найзабыз»

дьие-бит «биздин үйүбүз»

*mi + *r- // *bir/mir/nir*. Сем.-хамит.: чибак *mir* инкл. маанисинде, марги *mer* экскл. маанисинде; и.-е.: байр.-исланд. *ver*, байр.-нем. *fir*; чукот.-камч.: чукот. *мури*, алютор. *мури*, *муриуви*; дравид.: куви *māro* инкл. маанисинде; түрк.: чуваш. *епир* «биз», *пире* «бизге», -*мър*, -*нър* «биздин (наш)», ср.: *ха-мър* «биз өзүбүз», *ха-м* «мен өзүм»; корей. *ури* «биз», Г. Рамстедт боюнча, *вуридан; нивх. *мер*, *мир* инкл. маанисинде.

Ушундай эле арм. *тек*, -*нк*, байр.-перс. -*mahi* «биз» ливх. м-н оңой жакындайт *мег*, норв.-лапл. -*мек*, нен. -*ваг*, венгер. -*нк*, -*тк* «биз, биздин (наш)», чукот. -*мук* «бизди» объекттик өзгөрүүдө, с -*nag* «биздин (наш)» сем.-хамит. тобундагы шильх тилинде.

«Мен эмес» маанилүү ат атоочтук форманттардын айкашы өз алдынча 2-3-жак. көп. жана эки. түрдөгү ат атоочтордун, көп. жана эки. түрдөгү шилтеме ат атоочтордун жасалуусуна алып келди.

*t- + *t-. И.-е.: санскр. -*tad*, драв.: конда *tder*, монг.: калм. *тадн*, могол. *тот*, *тод*, урал.: мордов. -*тадо*, карел. -*тма* «сиз»; юкагир. *тум* «алар».

*t- + *s-. И.-е.: лат. -*tis*, санскр. -*thas*, майон, панджаби, пахари *тус*; монг.: монгор. *таса*, *тасге*; дравид.: тода -*tš*; чук.-камч.: ительм. *туза*, *тузан*; урал.: удмурт. -*теос*, эрзян. -*дуз*, мокш. -*даз* «сиз/силер/сиздер»; санскр. -*tas* эки.т. «алар», жончичал диал. вайгали *tēse* «алар» сә менен «ал (он, она)».

*t- + *n-. И.-е.: бенгали диалектилеринде *tonne*, хетт. -*teni*, вед. -*tana*, седеи -*idin*, семнан. -*tun*, сулеймани -*tān*, тадж. -*мон*; сем.-хам.: аккад. *attuni* муж.роддо, *attina* жен.роддо, сомали *idin*, *adin*, *audin*; урал.: венг. *tün-*, саам. *tin-* көп.т., *tongi* эки.т., мордов. *тин*; монг.: бурят., калм. *тан-*, калм. тил. торгут. говорунда *танр*, *тансуд* «сиз/силер/сиздер»; тунг.: эвенк. -*тын*, негид. -*тун*; урал.: манс. *тен*, *тин*, хант. *тин* эки.т., манс. *тан* көп.т.; эск.-алеут.: эским. -*тын* объект. өзгөр.; и.-е.: маратхи *tvan-* кыйыр жөн. «алар». Салыштыр. калм. *ах-м* «менин агам» жана *ах-тн* «сиздин агаңыз».

*t- + *k-. И.-е.: армян. *dik*; картв.: груз. *tkven*, мегр.-чан. *tkvan*; урал.; жалпыурал. *тек Б.А. Серебренниковдун реконструкциясында, ливх. *mēg*, норв.-лапл. -*дек*, венг. -*тек* «сиз/силер/сиздер, сиздин/силердин/сиздердин», орт. эрзян. *кудо-т* «сенин үйүң» жана *кудо-тк* «сиздин/силердин/сиздердин үй»; чукот.-камч.: чукот. -*тык* объекттик өзгөрүүдө, ср.: *нә-льу-тык* «алар сизди/силерди/сиздерди көрдү» жана *нә-льу-мык* «алар бизди көрдү».

*t- + *r-. И.-е.: байыр.-исл. -*der* «сиз/силер/сиздер», бенгали *torā* төмөндөт. «сиз», тохар. А -*tār* «сиз»; чукот.-камч.: чукот. *тури* «сиз»; байр.-исл. *deir*, байр.-швед. *der/dir* «алар».

*c- + *c-. Түрк.: бараба *сис*, татар. *сез*; чукот.-камч.: вост. ительм. *сузе* «сиз»; урал.: удмурт. *соос*, -*сеос*, эрзян. -*сузь*, мокшан. -*сазь* «алар»; и.-е. *суес «сиз, алар» В.Я. Мыркиндин реконструкциясында.

*n- + *c-. Түрк.: азерб. *-ныз* «сиз, сиздин», дагест.: авар. *нуз* «сиз», шумер. *-enzen* «сиз»; эск.-алеут.: алеут. *-нис*; и.-е.: оскско-умбр. *-ns* «алар».

Биз эки. жана көп. т. жекелик прономинативдер 2-3-жак. жек.т. ат атоочтук бирдиктердин айкаштарынан келип чыккан деп санайбыз.

2.6. Кайчылашуу ностратикалык прономинативдердин тыбыштык жана семантикалык өнүгүү жолдорунун бири катарында параграфында түндүк-кавказ тилдеринин ностратикалык тилдерге таандыгы туурасындагы гипотезаны колдогон аргументтер келтирилет. Тилдерде сөздөрдүн семантикасынын кесилишип өнүгүүсү жашай тургандыгы жөнүндөгү жобо иште алдыга чыгат. Семантикалык кайчылашуу тилдеги мааниси боюнча жакын же окшош морфемалардын жана сөздөрдүн колдонулушунда учурайт. Бул кубулушту иллюстрациялоо үчүн мисалдарды келтиребиз:

перс. *asur* «кудай» ~~dev~~ «демон» кыт. *ha ma* «бака»
инд. *dev* «кудай» ~~asur~~ «демон» кырг. *ba ka* «бака»

«Кыш» маанисиндеги жалпы алтай сөзү корей тилинде «күз» маанисин алды, ал эми «күз» маанилүү сөз - «кыш» маанисин (Е. Д. Поливанов). Тохар тилдеринде «3-жакка 2-жактын **-si* индоевропа аяккы мүчөсү ташылып, анын ордуна өз кезегинде 2-жактагы перфекттин **tha* мүчөсү туруп калган» (В. Краузе). Бир катар азыркы индия тилдеринин жактык-предикативдик формаларын санскрит менен салыштыруу алардын семантикасында «кайчылаш» (а) жана «параллелдүү» (б) өнүгүү бар экендигин көрсөтөт:

а) санскр. *-mi* «мен» ~~*-si*~~ «сен» б) санскр. *-mi* «мен» ~~*-si*~~ «сен»
синдхи *-se* «сен» ~~*-m*~~ «мен» цыган. *-m* «мен» ~~*-s*~~ «сен»

Күбө болгонубуздай, цыган флекциялары байыркы индия тилиндеги маанисин сактаган, а синдхи тилинин жактык-баяндоочтук флекциялары семантиканын «кайчылаш» өнүгүү мүмкүнчүлүгүн демонстрациялайт.

Бул кубулушту билбегендик айрым лингвисттерди жактама ат атоочтордун материалында ностратикалык гипотезаны жокко чыгаруусуна алып келди (Л.Г. Герценберг, А.Н. Савченко, К.Е. Майтинская ж.б.). Түндүк Евразиянын бардык тилдеринде 1-жак.жек.т. белгиси **mi* «мен» архиморфемасы, 2-жак.жек.т. белгиси **ti*, **si*, **ki* «сен» морфемалары болуусу адабияттардан эчак белгилүү. Ностратиканын каршылаштары кадыресе нах-дагестан тилдериндеги жактама ат атоочтордун уңгу морфемаларын далил кылып алышат, мында, тескерисинче, **m*-луу негиздер 2-жак.жек.т., **s-*, **t-*, **r-*, **k-*луу негиздер 1-жак.жек.т. түшүндүрөт.

«Кайчылаш» дал келүүчүлүк дүйнөсүндөгү бул факт ностратикалык гипотезаны кошумча далилдеп, Евразия тектеш тилдеринин географиясын кеңейте гана алат. Бул жерде дагы биз семантиканын «кайчылаш» (а, в) жана «параллелдүү» (б, г) өрчүүсүнө мисалдарды табабыз:

- а) ностр. **mi* «мен» ~~**ti*~~ «сен» даг.: анд. *din/den*, багв. *den*, авар. *ton* «мен»
*ti «сен» даг.: анд. *min/men*, багв. *me*, авар. *min* ж.б. «сен»
б) ностр. **mi* «мен» - тадж. *man*, удм. *mon*, мар. *min*, юкагир. *me-* «мен»
*ti «сен» - тадж. *tu*, удм. *ton*, мар. *tin*, юкагир. *te-* «сен»
в) ностр. **mi/vi* «мен» ~~**ti*~~ даг.: цахур. *zu*, лезг. *zun*, будух. *zen* «мен»

**si/zi* «сен» даг.: цахур. *vu*, лезг. *vun*, будух. *ven* «сен»

г) ностр. **mi/bi* «мен» - сван. *mi*, эвенк. *vi*, *min-*, тур. *ben*, кит. *wǒ* «мен»

si/zi* «сен» - сван. *si*, эвенк. *si*, *sin-*, тур. *sen*, кит. *qīng* «сен». Биздин бул тыянак бул ат атоочтордо **-ндин пайда болуусундагы окшоштук жана дагестан, тагыраагы ностратикалык тилдердеги шилтеме ат атоочтордун уңгуларынын дал келүүлөрү менен тастыкталат.

Жогоруда берилген жоромол тыбыштык турпаттын бирдейлигиндеги 1-2-жак.көп.т. белгилеринин маанилеринин контрастуулугу менен дагы тастыкталат.

1. Маньч. *musa*, узб. *-miz*, алеут. *-mas*, ительм. *tuza*, грек. (дор.) *-mes*, лат. *-mus*, байр.-прус. *mes*, литов. *mes* «биз» — дагест.: цез. *mezi*, хварш. *mizo*, гинух. *mezi*, бежит. *mize* (илик.жөн. *mizol*), гунзиб. *mize* «сиз».

2. Латин. *nos*, гот. *uns*, *unsis*, хетт. *anzaš*, эск.-слав. *nas* «бизди» - дагест.: авар. *nuž* «сиз».

3. Санскр. *-vas* (эки.т.), тохар. *vas/ves*, хетт. *ves*, гот. *veis*, хуррит. *-iwwaz*, түрк. *biz*, *bis*, *pis* «биз» - дагест.: тинд. *vissa*, анд. *bissil*, ботл., багв. *bišti*, каратин. *bišdi* «сиз».

4. Могольск. *bida*, бурят. *bide*, дагур. *bed*, байр.-анг. *vit* (эки.т.), литов. *vedu* (эки.т.) «биз» - дагест.: чамал. *biti*, годобер. *bitte* «сиз».

5. Байр.-егип. *-vin*, хетт. *-veni*, эвенк. *-vun* «биз» - дагест.: крыз. и будух. *bin*, удин. *vaIn/efalIn* «сиз».

6. Жалпы индевроп. *sūes, чыг.-ител. *suze*, түрк. *siz*, *sis* «сиз» - дагест.: чамал. *issi*, ахвах. *issi* (илик.жөн. *essebi*) “биз”.

7. Нивх. *čín*, тунгус. *syn-*, *-sun* «сиз/силер/сиздер» - дагест.: лезгин. *čín*, агул. *sin*, крыз., будух. *žin* «биз» (экскл.).

8. Селькуп. *-li*, *-lui*, камас. *-lui* «сиз» (эки.т.) - дагест.: ботлих. *illi*, годобер. *ille*, багв. *illli* «биз» (инкл.).

9. Аккад. *-kuni* (эрк.), *-kina* (аял.), кет. *ъkn*, *ъkna-* «сиз» - дагест.: агул. *klin*, хиналуг. *klin* «биз» (инкл.) ж.б.

Өйдөдө келтирилген мисалдардагы [I] белгиси дагестан тилдериндеги алфавиттерде тийиштүү тамганын эквиваленти болот.

Бул жакындыктар ат атоочтук уңгулук морфемалардын «кайчылашуучу» маанилери жөнүндөгү гипотезаны көтөрүү үчүн жетиштүү. Алар жактама жана шилтеме ат атоочтордун келип чыгуу биримдиги жаатындагы көз караштан алганда дагы кошумча далилдене алат. Жактама жана шилтеме прономинативдердин окшоштугу жана этимологиялык биримдиги бул идеяны тастыктайт. Агул тилинин шилтеме ат атоочтору индевропа (санскрит) жана урал (коми) тилдеринин жактама ат атоочтору менен тыбыштык катышта жана семантикалык жактан мамилелеш:

Агул тили	Коми	Санскрит
<i>me</i> “бул (это)”	<i>me</i> “мен”	<i>me</i> “мага” (энкл.)
<i>te</i> “тиги (то)”	<i>te</i> “сен”	<i>te</i> “сага” (энкл.)

Жактама ат атоочтордун ностратикалык негиздери өтмө этиштер ажыратылганга чейин, демек, сүйлөмдүн эргативдик түзүмү жаралганга

чейин жалпы дагестан (мүмкүн, түндүк-кавказ) баба тилинде баштапкы маанисинде колдонулуп келген деп божомолдоого негиз бар. Жада калса кыргыз тилиндеги жактама ат атоочтор ар кыл контексттерде өздөрүнүн баштапкы маанилерин өзгөртүшөт жана таптакыр башкача маанилерди кабыл алышат: 1-жак.жек.т. ЖА 2-жак.жек.т. же 3-жак.жек.т. көрсөтөт жана тескерисинче 2-жак.жек.т. же 3-жак.жек.т. ЖА сүйлөп жаткан жакты туюндуруу жөндөмүнө ээ болушат.

3-бап «Түрк тилдеринин жактама прономинативдериндеги симметриялуулук жана асимметриялуулук биримдиги (жекече изилдөөнүн жыйынтыктары)» чектүү объектке ээ жана түрк тилдеринин фактыларын карап чыгат.

Сүйлөөчү жак диахронияда, глоттогенезде гана эмес, синхронияда дагы кептик актылардын борбору болот. Ал «Мен – мен эмес» мейкиндик огундагы баштапкы пункт. Бардык кептик чыгармалар мейкиндик сезимдерине жана ориентацияларга негизделет. «Мен – мен эмес» дихотомиясын байыркы адам татаалдатып, конкреттештирип жана бутактатып, «мында – тигинде», «мына бул – те тиги», «көрүнгөн – көрүнбөгөн», «көз алдында – көздөн кайым» ж.б.у.с. көбүрөөк өнүктүрүлгөн оппозицияга айландырып, сүйлөөчүнү сүйлөбөөчүгө, угуучуну угуучу эмеске, жакынды алыска ж.б. карама-каршы коюуда элементардык негиз катары, балким, колдонгон чыгаар.

Жактама прономинативдер эгоборбордук талаанын өзөгүндө жатат. Бул талаанын ядросу 1-жак.жек.т. ЖА (орус тилинде *я*, кытайчада *во*, түркчөдө *ben* ж.б.). Бардык ат атоочтук сөздөр ушул талаанын түзүүчүлөрү делинет. 1-жак же кепти жаратуучу деп аташкан сүйлөөчү анын борбору болот.

Бардык ат атоочторго категориялык маани – эгоцентризм мүнөздүү (М. А. Атакулова). Ушуну менен алар бардык башка сөз түркүмдөрүнө каршы коюлат. Эгерде тилдик бирдиктердин бүтүндөй бир классына таандык жалпы маани категориялуу деп аталса, анда эгоцентризм категориялык маани катарында тилдеги прономинативдердин бардык классын өзүнүн чегинде жалпылайт, мүнөздөйт жана бириктирет. Эгоцентризм тилдеги субстантивдик, адъективдик, квантитативдик, процессуалдык жана адвербиалдык прономинативдердин инварианттык мааниси болот.

3.2. Түрк тилдеринде көптүк түрдөгү жактама ат атоочтордун жасалуусу тууралуу параграфы 2.5 параграфы менен тыгыз байланышта. Мында түрк тилдеринин материалында жек. түрдөгү прономинативдердин айкашынын натыйжасында көп. түрдөгү прономинативдер пайда болот деген идея өнүктүрүлөт.

1. А. А. Поцелуевскийдин жоромолу боюнча, көп.т. ЖА 1-2-жак.жек.т. ЖАнын баштапкы тыбыштарын айкаштыруу жолу менен жасалган: *м-* + *с-* = *бис* «мы», *с-* + *с-* = *сис* «вы». Г. И. Рамстедт менен Б. Мункачи көп.т. ЖАнын келип чыгуусун ушундайча элестетишет.

2. А. фон Габэндин ою боюнча, түрк баба тилинде (алтуркиш) уңгу морфемалардын эки тобу жашаган: жек.т. **би - *си - *о*; көп.т. **биз - *сиз - *олар*. Булар башка түрк тилдери үчүн баштапкы болгон. Аларга *н* жана *л* дейктикалык элементтердин жалгануусу аларды жаңыланып кайрадан айтылууга жана азыркы абалга алып келди.

3. Кийинки жоромол А. М. Щербак тарабынан айтылган. Бул тюркологдун элестөөсүндө ат атоочтук архетиптердин модели төмөнкүдөй түрдө: жек.т. **пән - *сәң - *ын/ан*; көп.т. **пис - *сис - *анлар* жана оркойгон жасалмалуулугу, түрк тилдеринин фонологиялык системасы тарабынан жетиштүү түшүндүрүлбөгөндүгү менен айырмаланат.

4. Бул гипотезаны В. Котвич көтөргөн. Түрк ат атоочтук праформалар системасын ал төмөнкүдөй түрдө көргөн: жек.т. *мә/би/ми(н) - сә/си(н) - ә/и(н)*; эки.т. *биз - сиз - из*; көп.т. *ба/ма(н) - са(н) - ан*. Мында парадигманын тогуз мүчөлүүлүгү туурасындагы тыянак жана *ә* тыбышынын түрк тилдериндеги баштапкылыгы аргументтелген эмес.

5. Түрк тилдериндеги ЖАнын архетиптерин Н. А. Баскаков төмөнкүчө көрсөткөн: жек.т. *би - си - ол*; көп.т. *биз - сиз - олар*. Анын ою боюнча, бул ЖА *бу + нене = мен, со + нене = сен* ж.б. сөз айкаштардан келип чыккан.

Бул моделдерден тышкары окумуштуу-тюркологдор тарабынан дагы бир нече гипотеза айтылган: Б. А. Серебренников менен Н. З. Гаджиеванын жоромолу (6), Ф. Г. Исхаков (7), О. Бётлингк (8), Ф. Д. Ашнин (9). Биздин иште О. Бётлингк менен А. А. Поцелуевскийдин жоромолу кошумча далилденди жана андан ары өнүктүрүлдү.

3.3. Түрк жактык-предикативдик сөз өзгөрүүсүндөгү системалуулук жана асистемалуулук корреляциясы параграфында орус грамматикасынын үлгүсүндө жазылган кыргыз морфологиясы зат атоочтор менен тактоочтордун жак боюнча өзгөрүүсү жөнүндөгү бөлүмдү камтыбагандыгы демонстрацияланган; кыргыз тилинин морфологиясына зат, сын, сан, ат атоочтордун жана тактоочтун жак боюнча өзгөрүүсү жөнүндөгү кошумча темаларды киргизүү же жак боюнча өзгөрүү категориясын сөз түркүмдөрдүн чегинен алып салуу жана сөз түркүмдөр аралык категория катары кароо сунушталган. Түрк тилдеринин морфологиясында бир гана стандарттуу парадигмалардын берилүүсү жак боюнча өзгөрүүнүн дефекттик, кемтик, стандарттуу эмес түрлөрү боюнча материалдар таптакыр кезикпөөсү көрсөтүлгөн. Системалуулук принциптерине таянып тилчилер анын антиподу – асистемалуулугу туурасында унутуп калышат. Иште кыргыз тилиндеги жактык-предикативдик өзгөрүүнүн парадигмаларынын көп типтүүлүгүн жана анда жалпы үлгүлөрдөн көп сандагы четтөөлөрдүн бардыгын демонстрациялоочу мисалдар келтирилип, чечмеленет. Мисалы, жамдама сан атоочтор көп.т. жактык парадигмага гана ээ, ЖА өзүнө окшош жактык-предикативдик аффикстерди кабыл алып, плеоназмга жол берет, *Марс* зат атоочу түз маанисинде жак боюнча өзгөрбөйт, антропоним статусун алып жактык формалар боюнча эркин өзгөрөт.

3.4. Түрк жактык-посессивдик сөз өзгөрүүсүндөгү системалуулук жана асистемалуулук параграфы түрк тилдериндеги таандык категориясынын маңызын ачып берүүгө арналат. Эмгекте жактык-посессивдик сөз өзгөрүүнү сыпаттоонун сөз өзгөрүш парадигмасын гана камтыган компакттык модели сунушталган. Таандык категориясынын түркологияда жалпы кабыл алган схемасы «морфологиялуу эмес», логикага жатпайт жана өзүнө синтаксистик фактыларды – адъективдик сөз айкаштарын жана предикативдик-сүйлөмдүк түзүлүштөрдү кошот. Морфология системасыз жана деңгээлдер аралык болуп калды: ал өзүнө бийик даражадагы материалдарды же тилдин ярусун – синтаксистик сиңирди.

Жактык-посессивдик сөз өзгөрүүсүндөгү асистемалуулук ар кыл түрк тилдериндеги өзүнүн парадигмаларынын көп түрдүүлүгүндө, түзүлүшүнүн асимметриялуулугунда, жактык формалардын варианттарынын жана вариацияларынын параллелдүү иштөө мүмкүнчүлүгүндө, түрдүү тилдерде жак боюнча өзгөрүүнүн эң жөнөкөй жана абдан татаал типтеринин жашай тургандыгында, бир гана 3 жактын формасына ээ болуп, таандык формалар боюнча өзгөрбөөчү лексикалык бирдиктердин бүтүндөй катмары бардыгында, синтаксистик түзүмдөр менен функционалдык катышта айкындалат.

3.5. Тилдеги жак боюнча субъекттик-объекттик өзгөрүү жана семантикалык кайра ажыратуу жөнүндө параграфында ностратикалык тилдердин бир катар тилдик топторунун этишинин морфологиясында субъект менен объекттин өзүнүн парадигмасынын курамындагы көп түрдүү жактык-ат атоочтук семаларды өзүнө бириктирүүчү категориясы учурай тургандыгы көрсөтүлөт. Бул тилдерде этиш көп сандагы субъекттик-объекттик жактык-прономиналдык маанилердин алып жүрүүчүсү катарында аныкталат. Мисалы, *кундатан* «мен сени кармаймын» эрзя-мордов сөз формасында *-тан* суффикстик морфемасы «мен сени» маанисин берет, *кундасамизь* «сиз мени кармайсыз / алар мени кармашат» сөз формасында *-самизь* морфемасы – «сиз мени / алар мени» маанисин, *кундасынк* «сиз аларды кармайсыз» *-сынк* морфемасы – «сиз аларды» маанисин ж.б. Иште субъекттик-объекттик маанилер кыргыз этишинин семантикасынын структурасында дагы бар экендиги демонстрацияланат. Алсак, *иш* «работа, дело» жана *тиш* «зуб» зат атоочторунан *-те* аффиксинин жардамында «сен» *иш-те* «работай, делай» жана *тиш-те* «бери в зубы (зубами), откуси» императивдери жасалат. Бул аффикс жалгыз эмес, ал ар кыл тилдердин жактык прономинативдери менен салыштырылат: коми (урал. топ.) *те* «сен», венг. *te/ten* «сен», чали (дард. топ.) *te* «сен», прованс. (ром. топ.) *te* «сага» ж.б. Бул субъекттик аффикске *-те, -та...* «сен» *-т* «анын (его/ее)» объекттик аффикси: *иш-те-т* «заставь (ты его/ее) работать, обеспечить (ты-его/ее) работой», *тиш-те-т* «заставь (ты-его/ее) брать в зубы/зубами, позволь (ты-ему/ей) откусить», *баш-та-т* «позволь (ты-ему/ей) начинать» ж.б. биригиши мүмкүн. Бул мисалдарда семантикалык кайра ажыратуу жүрөт: *-те* аффикси *-т* аффикси менен айкашып, баштапкы маанисин жоготот жана «сен аны

(его/ее)» түрүндөгү жаңы, комплекстүү маанини билдирүүдө катышат. Бул учурда кыргыз тилинде ат атоочтук текке ээ субъекттик-объекттик аффикстердин бар экендиги жөнүндө айта алабыз.

Корутунду

1. Тилдеги жактык-прономиналдык бирдиктердин системалуулук жана асистемалуулук катышын изилдөө айрым **тыянактарды** чыгарууга жол берди:

1) системалуулук жана асистемалуулук - тилдеги жактык-ат атоочтук парадигмалардын эки бөлүктөн туруп биримдикти түзгөн, бузулбас касиети;

2) асистемалуулук өзгөчөлүгү эгоборбордук функционалдык-семантикалык талаанын бардык аспектинде жана тарабында орун алат;

3) эгоцентризм тилдин бардык (субстантивдик, адъективдик, квантитативдик, адвербиалдык ж.б.) ат атоочтук бирдиктеринин жалпы категориялуу, инварианттык-константтык мааниси болот;

4) тилдик белгинин системалуулук-асистемалуулугу «аналогия-аномалия», «симметриялуулук-асимметриялуулук», «стандарттуулук-стандартсыздык», «тууралык-туура эместик (эрежеге дал келүүчүлүк-дал келбөөчүлүк)», «регулярдуулук-айрыкчалык», «типтүүлүк-атиптүүлүк» сыяктуу бири-бирин толуктаган дихотомиялардын карама-каршы биримдигинде байкалат.

2. Изилдөө процессинде тилдин жактык-ат атоочтук бирдиктерин окуп-үйрөнүүнүн теориясына жана практикасына жаңылык киргизүүчү **жаңы натыйжалар** алынды:

1) тилдеги жактама ат атоочторду изилдөөнүн универсалдык негиздери жана принциптери жалпыланып, жыйынтыкталып көрсөтүлдү, жактык-прономиналдык лексемалардын баштапкы уңгулары белгиленди;

2) оппозициялар методунун жана типологиялык ыкманын жардамында жактык прономинативдерди каршы коюунун жалпы тилдик дифференциалдык белгилери аныкталды;

3) жактык прономинативдердин тилдеги бардык өзүнүн аспектилериндеги жана ракурсундагы системалуулук-асистемалуулугунун биримдиги жөнүндөгү жобо коюлду жана негизделди;

4) ЖА өз алдынча жана өз алдынча эмес (энклитикалык, суффиксалдык, префиксалдык, интерфиксалдык ж.б.) бирдиктер катары системалуулук жана асистемалуулук, симметриялуулук жана асимметриялуулук, стандарттуулук жана нестандартсыздык, бир өңчөйлүк жана бир өңчөй эместик белгилерине бир учурда ээ экендиги далилденди;

5) ностратикалык тилдердеги жактык жана жактама-шилтеме ат атоочтордун архетиптери реконструкцияланды; реконструкцияланган праформалардын фонетикалык варианттары жана алардын азыркы

тилдердеги рефлексери аныкталды; 2-3-жактык жекелик түрдөгү ЖАнын, ошондой эле 3-жактык ЖАнын жана Евразия тилдериндеги шилтеме ат атоочтордун этимологиялык байланыштары жөнүндөгү жобо кошумча аргументтелди;

6) көптүк түрдөгү жактама жана жактама-шилтеме ат атоочтордун праформаларын реконструкциялоо жүргүзүлдү; бул ат атоочтордун жекелик түрдөгү баштапкы уңгуларынын айкашуусунун жана кийинки өнүгүүлөрүндө комбинатордук маанилерди алууларынын натыйжасында келип чыгуусу жөнүндөгү гипотезаны кубаттаган кошумча фактылар жана аргументтер келтирилди: «мен+сен», «мен+ал (он)», «сен+сен», «сен+ал (он)» ж.б. – инклюзивдик жана эксклюзивдик, экилик жана көптүк маанилер;

7) тилдик бирдиктердин – тыбыштардын, морфемалардын жана сөздөрдүн мурун тектеш болгон тилдерди бири-биринен алыстатуудагы кайчылашуу ролу ачыкталды; кайчылашуунун метатеза, пермутация жана хиазм сыяктуу типтери аныкталды жана сыпатталды; чоң фактылык материалда ностратикалык жана түндүк-кавказ тилдериндеги жактама ат атоочтордун архетиптеринин биримдиги алардын тыбыштык турпаты жана семантикасынын бардык карама-каршылуулугунда далилденди; бул тилдердеги 1 жана 2-жактын экспоненттеринин семантикалык кайчылашуусунун себептери айкындалды жана мындай пермутациянын негизги типтери жана көрүнүштөрү мүнөздөлдү;

8) кыргыз морфологиясынын жактык-прономиналдык парадигмасындагы симметриялуулук-асимметриялуулук биримдиги аныкталды; түрк тилдериндеги жак боюнча өзгөрүү категориясынын сөз түркүмдөр аралык мүнөзү жөнүндөгү жобо коюлуп, негизделди;

9) иште сөз өзгөртүү парадигмасын гана камтыган жактык-посессивдик өргөрүүнү сыпаттоонун компакттык модели сунушталды; таандык категориясынын морфологиялык белгилерин гана эске алуу зарылдыгы жөнүндөгү идея аргументтелет; тилдеги морфологиялык жана синтаксистик категорияларды аралаштыруучу модель сын көз карашта анализденип чыкты; кыргыз тилинин бир катар этиштик-мамилелик аффикстери ат атоочтук текке ээ экендиги көрсөтүлдү.

3. Бул теманы иштөөнүн **перспективасында**: 1) прономинативдердин симметриялуулук-асимметриялуулук теориясын тилдик белгинин системалуулук-асистемалуулук жалпы теориясына киргизүүгө; 2) ностратиканын идеяларын жана жоболорун жана бул изилдөөнүн натыйжаларын жалпы, салыштырма, тектештирме жана типологиялык тил илими окуу курстарында жайылтууга; 3) эгоборбордук функционалдык-семантикалык талаанын теориясын окуу процессинде апробациялоого жетишүү мүмкүн.

**Диссертациянын негизги натыйжалары
төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:**

1. Зулпукарова, А.К. О «перекрещивании» семантики языковых единиц в процессе их развития [Текст] / К.З. Зулпукаров, А.К. Зулпукарова // Актуальные вопросы современных филологических исследований. - Ош, 1995. - С.102-105.
2. Зулпукарова, А.К. Национально-культурная и эмоционально-оценочная семантика в сфере местоименных лексем [Текст] / С.С. Сейитбекова, А.К. Зулпукарова // Тезисы и материалы международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию эпоса «Манас» и памяти профессора К. Тыныстанова. – Каракол, 1995. – С.65-68.
3. Зулпукарова, А.К. Ностратические личные местоимения: реконструкция праосновы и образование форм не-единственного числа / К.З. Зулпукаров, А.К. Зулпукарова // Государственный язык: проблемы изучения и исследования. Часть II. - Ош, 1996. - С.315-317.
4. Зулпукарова, А.К. О происхождении и развитии личных местоимений в ностратических языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, А.К. Зулпукарова // Сб. науч.тр. [Узген. ин-та технологии и образования Ошск. технол. ун-та]. - Ош; Узген, 2000. - Вып. 6. – С. 33-39.
5. Зулпукарова, А.К. Аномалии в местоименной парадигме [Текст] // Вестн. Ошск. гос. ун-та. - 2007. - №5. –С. 30-31.
6. Зулпукарова, А.К. О происхождении и развитии личных местоимений в ностратических языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, А.К. Зулпукарова // Вестн. Ошск. гос. ун-та. -2016. -№3. – Вып.2. – С.19-27.
7. Зулпукарова, А.К. Личные местоимения дагестанских языков в сравнении с ностратическими [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев, А.К. Зулпукарова // Вестн. Дагест. гос. ун-та. Сер. 2. Гум. науки. - 2016. – Том 31. - Вып. 4. - С. 43-39.
8. Зулпукарова А.К. О генезисе и развитии личных местоимений в ностратических языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, А.К. Зулпукарова // Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура. – М.: РУДН, 2016. – С. 284-293.
9. Зулпукарова, А.К. Дискуссионные вопросы этимологии тюркских лично-местоименных корневых морфем [Текст] / М.А. Атакулова, А.К. Зулпукарова // Вестн. Ошск. гос. ун-та. -2017. – Спец. вып. –№5. – С.42-49.
10. Зулпукарова, А.К. О парадигматическом единстве личных и указательных местоимений [Текст] // Вестн. Ошск. гос. ун-та. -2017. – Спец. вып. –№5. – С.89-91.
11. Зулпукарова, А.К. Прониминативы в языке: общие свойства и эгоцентризм семантики [Текст] / М.А. Атакулова, А.К. Зулпукарова // Современные тенденции развития науки и технологий. Периодический научный сборник. – Белгород. – 2017. – №3. – С.21-29.
12. Зулпукарова, А.К. Лично-предикативное спряжение в тюркских языках [Текст] / Н.О. Турганбаев, А.К. Зулпукарова // Актуальные направления гуманитарных и социально-экономических исследований. – Белгород, 2018. – С.66-71.

13. Зулпукарова, А.К. Системность и асистемность в лично-прономиальной парадигме языка [Текст] / А.К. Зулпукарова / - Ош, 2018. – 259 с.

Резюме

диссертации Зулпукаровой Аиды Капаровны на тему «Асистемные явления в лично-прономиальной парадигме языка», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: личные местоимения, лично-прономиальная парадигма, лично-предикативное спряжение, лично-посессивное словоизменение, субъектно-объектное спряжение, дейктические частицы, симметричность и асимметричность, системность-асистемность

Объект исследования – личные местоимения и лично-местоименные аффиксы в языке.

Предмет исследования – происхождение, развитие и функционирование личных местоимений и аффиксов в ностратических языках, в том числе – в тюркских.

Методы исследования: сбор, каталогизация, систематизация и интерпретация фактов, перевод, разбор, наблюдение (эмпирические методы), метод оппозиций, реконструирование, сравнение, сопоставление, анализ, синтез, моделирование, аналогия (теоретические методы).

Полученные результаты и новизна исследования: 1) предложено и обосновано укрупненно-синтезирующее определение лично-прономиальной парадигмы в языке; 2) осуществлена реконструкция архетипов прономинативов в ностратических языках; определены и описаны некоторые отклонения и аномальные явления в составе ностратических личных и указательных местоимений; 3) осуществлена реконструкция праформ ЛМ; разработана модель образования не-единственного числа личных и указательных прономинативов; 4) введено понятие «перекрещивание» семантики функционально близких языковых единиц; 5) выявлена и охарактеризована зависимость структуры лично-прономиальной парадигмы, включающей в себя личные местоимения и соответствующие аффиксы в составе словоформ, от принципа системности и асистемности языкового знака; 6) продемонстрировано влияние логики субъектно-объектных и посессивно-предикативных отношений на состав и полноту лично-прономиальной парадигмы языка; 7) выявлены существенные отклонения и аномальные факты в тюркском лично-предикативном и

лично-посессивном словоизменении, разрушающие симметрию парадигм и объяснимые различными факторами.

Область применения результатов работы: фактический материал, выводы и положения, содержащиеся в диссертации, могут быть использованы в учебном процессе на филологических факультетах вузов республики, в курсах общего, сравнительного, сопоставительного и типологического языкознания, при написании квалификационных, магистерских и кандидатских диссертаций.

Зулпукарова Аида Капаровнанын «Тилдин жактык-прономиналдык парадигмасындагы асистемалуу кубулуштар» аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филологиялык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

резюмеси

Негизги сөздөр: жактама ат атоочтор, жактык-прономиналдык парадигма, жактык-предикаттык сөз өзгөртүү, жактык-посессивдик сөз өзгөртүү, субъект-объекттик жакталыш, дейктикалык бөлүкчөлөр, симметриялуулук и асимметриялуулук, системалуулук-асистемалуулук.

Изилдөөнүн объектиси – тилдеги ат атоочтор жана жактама мүчөлөрү.

Изилдөөнүн предмети – ностратикалык тилдерде, алардын ичиндеги түрк тилдеринде, жактама ат атоочтордун жана мүчөлөрдүн келип чыгышы, өнүгүүсү жана колдонулушу.

Изилдөөнүн методдору: фактыларды топтоо, жыйноо, каталогдоштуруу, системалаштыруу жана чечмелөө, которуу, талдоо, байкоо (эмпирикалык методдор), оппозиция методу, реконструкциялоо, салыштыруу, анализ, синтез, моделдештирүү, аналогия (теориялык методдор).

Изилдөөнүн натыйжалары жана алардын жаңылыгы: 1) тилдеги жактама ат атоочтук парадигмага ирилештирилген-синтездештирилген аныктама сунушталды жана негизделди; 2) ностратикалык тилдердеги прономинативдердин архетиптери реконструкцияланып берилди; ностратикалык жактама жана шилтеме ат атоочторунун курамындагы кай бир анормалдык же эрежеден четтөөчү кубулуштар аныкталды жана сыпатталды; 3) жактама жана шилтеме ат атоочтордун эзелки формаларын тикелөө менен алардын жекелик эмес түрүнүн жасалышынын негиздүү модели иштелип чыкты; 4) кызматы боюнча жакын тилдик бирдиктердин семантикалык жактан «кайчылашуу» мүмкүнчүлүгү ачыкталып сунушталды; 5) курамында жактама ат атоочтору жана аффикстери бар жактык-прономиналдык парадигманын түзүлүшү тилдик белгилердин системалуулук жана асистемалуулук жобосуна багынычтуулугу аныкталып, мүнөздөмөгө алынды; 6) субъект-объекттик жана посессивдик-предикативдик катыштардын логикасынын жактык-прономиналдык парадигманын түзүмүнө жана бүтүндүгүнө тийгизүүчү таасири көрсөтүлдү; 7) түрк тилдериндеги

парадигмалардын симметриясын бузуучу жана түрдүү факторлор менен түшүндүрүлүүчү жактык-предикаттык, жактык-посессивдик сөз өзгөртүүдөгү эрежеден четтеген жана анормалдык көрүнүштөгү фактылар аныкталды.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү: андагы фактылар, тыянактар жана жоболор, ЖОЖдордогу филология факультеттериндеги окуу процессинде, жалпы тил илими, типология, салыштырма тил илими, түркология сабактарында колдону алат.

Resume

of the dissertation Aida Kaparovna Zulpukarova on the theme “Asystem phenomena in the personal-nominal language paradigm” on the specialty 10.02.20 – comparative-historical, typological and comparative linguistics.

The dissertation is submitted for the degree of Candidate of Philology

Key words: personal pronouns, personal-nominal paradigm, personal-predicative conjugation, personal-possessive inflection, subject-objective conjugation, deictic particles, symmetry and asymmetry, systematic-asystem.

The object of the research is personal pronouns and personal pronominal affixes in the language.

The subject of the research is the origin, development and functioning of personal pronouns and affixes in Nostratic languages, including Turkic ones.

Research methods: collection, cataloging, systematization and interpretation of facts, translation, analysis, observation (empirical methods), opposition method, reconstruction, comparison, analysis, synthesis, modeling, analogy (theoretical methods).

The results obtained and the novelty of the research: 1) an integrated-synthesizing definition of the personal-nominal paradigm in the language have been proposed and substantiated; 2) the reconstruction of the archetypes of the proponies in the Nostratic languages have been carried out; certain deviations and abnormal phenomena in the composition of the nostratic personal and demonstrative pronouns have been identified and described; 3) the reconstruction of the pro-forms of PP have been implemented; a model of the formation of a non-singular number of personal and demonstrative proponies have been developed; 4) the concept of “crossing” of semantics of the functionally close language units have been introduced; 5) the dependence of the structure of the personal-nominal paradigm, including personal pronouns and corresponding affixes in the composition of word forms, on the principle of consistency and asystem of the linguistic sign, has been identified and characterized; 6) the influence of the logic of subject-objective and possessive-predicative relations at the composition and completeness of the personal-nominal paradigm of the language has been demonstrated; 7) have been revealed significant deviations and abnormal facts in the Turkic personal-predicative and personal-possessive inflection, destroying the symmetry of paradigms and explained by various factors.

Sphere of use: factual material, conclusions and provisions contained in the thesis can be used in the educational process at the philological faculties of universities of the republic, at courses of common, comparative, comparative and typological linguistics, in the writing qualifying, master's and candidate dissertations.